

ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНКАХ БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО АТАШЕ У СТАМБУЛІ ПОЛКОВНИКА ТОДОРА МАРКОВА (ЛИПЕНЬ 1914 Р. – ЖОВТЕНЬ 1915 Р.)

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022, dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Метою представленої роботи є вивчення й оцінка інформації, що її передавав у 1914–1915 роках уряду і Генеральному штабу збройних сил Царства Болгарія військовий аташе у Стамбулі полковник Тодор Марков стосовно внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії та зовнішнього курсу Порти. Його думка з приводу процесу зближення Софії і Стамбула на початку Першої світової війни, а також сприйняття ним Османської імперії як потенційного партнера Болгарії є показовими у контексті розуміння настроїв тодішньої болгарської військової і дипломатичної еліт. Документи, що їх він надсилав у Софію, – телеграми, рапорти, бюлетені – це цінні джерела, котрі, незважаючи на їх офіційний характер, все ж дозволяють скласти уявлення про зовнішньополітичні уподобання полковника, його ставлення до болгарсько-османської співпраці.

Упродовж липня 1914 року – жовтня 1915 року і Царство Болгарія, і Османська імперія плавно рухалися у бік союзу з Німецькою імперією і Австро-Угорською монархією, що автоматично робило кожну із них партнерами. Спостерігаючи за зближенням між Софією і Стамбулом, полковник Тодор Марков з осені 1914 року почав виказувати власний скептицизм відносно моці османської зброї та монолітності Оттоманської імперії. Він відверто не розголошував свого ставлення до перспективи двосторонньої військової співпраці, проте наведені ним факти у дипломатичних документах свідчать про його переконання у ненадійності міждержавного військово-стратегічного партнерства. Втім, Царство Болгарія і Османська імперія все-таки оформили своє членство у чотирьохсторонньому військово-політичному блоці. Як відомо, Перша світова війна завершилася для них поразкою та значними людськими і територіальними втратами.

Ключові слова: Тодор Марков, військовий аташе, Османська імперія, Царство Болгарія, військово-стратегічне партнерство, рапорт, телеграма.

FOREIGN AND DOMESTIC POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE ESTIMATES BULGARIAN MILITARY ATTACHÉ IN ISTANBUL, COLONEL TODOR MARKOV (JULY 1914 – OCTOBER 1915)

Dmytro Mykolenko

Doctor Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin
Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022,
dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

The aim of this article is study of the information about the domestic political situation in the Ottoman Empire and the foreign policy of the Porte that was provided to the government and the General Staff of Bulgaria by the military attaché in Istanbul Colonel Todor Markov. His views about the process of rapprochement between Sofia and Istanbul at the beginning of the First World War, his attitude towards Porte as a potential partner of Bulgaria are indicative in the context of understanding the mood of the Bulgarian military and diplomatic elite. He sent to Sofia telegrams, reports, bulletins. These documents

form an idea of the colonel's foreign policy preferences and his attitude towards the Bulgarian-Ottoman partnership.

Bulgaria and the Ottoman Empire systematically approached each other under the influence of Germany from July 1914 to October 1915. Colonel Todor Markov has expressed disapproval of Istanbul's domestic and foreign policy initiatives since the fall of 1914. The military attaché clearly does not believe in the power of Ottoman weapons and in the monolithic nature of the Ottoman Empire. He does not directly express his attitude to the prospect of military cooperation between Sofia and Istanbul, but the facts presented by him indicate the unreliability of Porte as a military-strategic partner. The First World War ended in defeat and significant territorial losses for them.

Keywords: Todor Markov, military attaché, Ottoman Empire, Tsardom of Bulgaria, military-strategic partnership, report, telegram.

Болгарське суспільство болісно сприймало катастрофічні для держави наслідки Другої Балканської війни 1913 року. Відчутна поразка, завдана недавніми союзниками разом з Королівством Румунія і Османською імперією, а також втрата більшої частини Македонії, викликали ворожі до сусідніх балканських країн почуття. Натомість, після формування 4 липня 1913 року Ради міністрів на чолі з Василем Радославовим ставлення до одного із противників у Балканських війнах – Османської імперії – почало змінюватися під впливом пропаганди нової влади. Проурядові Ліберальна, Молодоліберальна і Народно-ліберальна партії закликали до розбудови добросусідських відносин з Оттоманською Портою, заявляючи, що територіальні суперечності між державами не на часі (Volya 1914). Зокрема, вже після початку Першої світової війни все та ж газета Народно-ліберальної партії «Воля» у декількох накладах опублікувала статтю тодішнього міністра закордонних справ країни Ніколи Генадієва під заголовком «Час говорити відверто», в якій політик назвав Сербію і Грецію головними противниками Болгарії та закликав знову готуватися до війни, а враховуючи вірогідність грядущих воєнних баталій, акцентував увагу на потребі знайти альтернативу серед союзників. Ним на даному етапі, вважав міністр, могла стати Османська імперія (Volya 1914).

Та чи підтримували політичні еліти країни точку зору влади в особі керівника МЗС? Щодо цього питання, то в історіографії немає одностайної думки. У більшості наукових праць, присвячених зазначеній проблематиці, представлено узагальнену тезу, яка вказує на лояльне ставлення до зближення з Османською імперією пронимецьки налаштованих партій та на засудження такого кроку влади проросійськими силами (Milanova 2011; Mykolenko 2017). Певна річ, вказаний висновок потребує уточнення. Процес налагодження військово-стратегічного партнерства між Османською імперією і Царством Болгарія на початку Першої світової війни розкривається переважно на основі міждержавних договорів, укладених протягом серпня 1914 року – вересня 1915 року. Але чи були інші, менш відомі чинники, що стосуються перебігу двостороннього діалогу? Так, і серед них – датовані зазначеним періодом часу документи і матеріали болгарського дипломатичного корпусу в Стамбулі.

Метою представленої роботи є вивчення й оцінка інформації, що її передавав у 1914–1915 роках уряду і Генеральному штабу збройних сил Царства Болгарія військовий аташе у Стамбулі полковник Тодор Марков Марков (1870–1950) стосовно внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії та зовнішнього курсу Порти. Його думка з приводу процесу зближення Софії і Стамбула на початку Першої світової війни, а також сприйняття ним Османської імперії як потенційного партнера Болгарії є показовими у контексті розуміння настроїв тодішньої болгарської військової і дипломатичної еліт. Документи, що їх він надсилав у Софію, – телеграми, рапорти, бюлетені – це цінні джерела, котрі, незважаючи на їх офіційний характер, все ж дозволяють скласти уявлення про зовнішньополітичні уподобання полковника, його ставлення до болгарсько-османського співробітництва.

На початку Першої світової війни, коли Османська імперія і Царство Болгарія визначалися зі своєю зовнішньополітичною орієнтацією, співробітник болгарського дипломатичного представництва в османській столиці Тодор Марков вже був досвідченим професіоналом. У 1891 році він закінчив Військову Його Княжої Величності школу, 1893 року – типографську і кавалерійську школу, в 1896 році – вищі офіцерські курси, а в 1902 році – Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. З 1891 року Тодор Мар-

ков служив у 1-у кавалерійському полку, з 1903 року – в 2-й Фракійській піхотній дивізії молодшим офіцером, у 1906–1907 роках – начальником штабу 2-ї бригади тієї ж дивізії, з 1908 року – начальником відділу розвідки Генерального штабу війська, в 1910–1912 роках – начальником штабу Кавалерійської інспекції, а під час Першої Балканської війни – начальником штабу кавалерійської дивізії, яка воювала на Фракійському театрі бойових дій. 1891 року йому було присвоєно звання підпоручика, три роки потому – поручика, 1900 року – капітана, 1906 року – майора, 1910 року – підполковника, а по завершенні 1 листопада 1913 року Балканських війн – полковника, в чині якого він працював до жовтня 1916 року військовим аташе у Стамбулі.

Перебуваючи на вказаній посаді саме у той час, коли розпочався глобальний збройний конфлікт, а Стамбул і Софія визначалися зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами, Тодор Марков регулярно інформував болгарський уряд і Генеральний штаб збройних сил про внутрішню ситуацію в Османській імперії та її зовнішню політику. Зокрема, у його рапорті від 20 липня 1914 року доповідалося, що Османська імперія найвірогідніше обере в союзники Німецьку імперію й Австро-Угорську монархію у війні проти Російської імперії і Французької республіки (Markov 2004a, 19). При цьому наголошувалося: «У разі приєднання Болгарії до країн Антанті та перемоги Троїстого союзу Порто з великою вірогідністю здобуде для себе частину болгарських провінцій; у випадку ж поразки Троїстого союзу Османська імперія може поступитися Російській імперії Стамбулом і всією Вірменією та остаточно перетворитися на напівколонію, розділену на сфери впливу» (Markov 2004a, 20). Того ж дня Тодор Марков відправив повідомлення болгарському прем'єр-міністру про початок загальної мобілізації османських збройних сил (Markov 2004b, 25).

У перших своїх донесеннях полковник відверто не виказував власних симпатій чи антипатій до Османської імперії та її потенційних противників і союзників. У його аналізі наслідків залучення Стамбула у війну та приєднання до одного з двох військово-політичних блоків не простежується упереджене ставлення до того чи іншого вищевказаного суб'єкта міжнародних відносин. Військовий аташе лиш застерігав керівництво Генерального штабу війська від можливих негативних наслідків для Болгарії після перемоги Центральних держав у союзі з Оттоманською імперією над Антантою.

Тим часом цар Фердинанд I і кабінет міністрів Василя Радославова продовжували обмірковувати ідею приєднання Софії до блоку Центральних держав. З 2 серпня 1914 року членом цього альянсу вже була Османська імперія, яка підписала таємну угоду з Німеччиною, хоча наступного дня й оголосила про свій нейтралітет у війні. Одночасне зближення і Софії, і Стамбула з Берліном та Віднем автоматично зумовлювало перспективу співпраці між Царством Болгарія і Оттоманською Портою. 6 серпня 1914 року один із трьох представників молодотурецького «тріумвірату»*, міністр внутрішніх справ Османської імперії Мехмед Талаат-паша, та прем'єр-міністр Болгарського царства Васил Радославов від імені глав своїх держав підписали в Софії двосторонній таємний договір про союз і дружбу. Сторони домовилися надати взаємну військову підтримку у разі агресії проти однієї з них з боку третьої країни або коаліції, гарантували одна одній прихильний нейтралітет у випадку розв'язання союзником воєнних дій проти будь-якої іншої держави. Умови угоди мали залишатися чинними до кінця війни (Markov 2004c, 27).

Отже, після завершення Балканських війн та до початку Першої світової війни болгарська влада на чолі з царем Фердинандом I і прем'єр-міністром Василем Радославовим планомірно проводила політику зближення з Оттоманською Портою. Логічним завершенням цього процесу стало підписання болгарсько-турецького договору. Як з'ясувалося пізніше, це був лише початок тісної військово-політичної співпраці двох сусідніх країн, про що, звісно ж, офіційний військово-дипломатичний представник у Стамбулі полковник Тодор Марков просто не міг не знати.

* «Три паші» – трійка високопоставлених чиновників, які невдовзі після державного перевороту 1913 року в Османській імперії зосередили в своїх руках всю повноту влади в країні. Тріумвіри – міністр внутрішніх справ Мехмед Талаат-паша (1874–1921), військовий міністр Ісмаїл Енвер-паша (1881–1922) і міністр флоту Ахмед Джемаль-паша (1872–1922) – в значній мірі вплинули на вступ держави у Першу світову війну.

Завдяки регулярним надходженням повідомлень від військового аташе упродовж 1914 року влада Болгарського царства мала змогу володіти інформацією про внутрішню ситуацію в Османській імперії та її заходи на міжнародній арені. Так, у датованому 30 серпня 1914 року документі Тодор Марков повідав про причини початку мобілізації, розголошені османською стороною. Серед них – загроза агресії з боку Російської імперії в районі Босфору та вірогідність втрати контролю над протокою, ворожі турецько-грецькі відносини й бажання Стамбула позбутися обтяжливих умов капітуляції за результатами програних імперією наприкінці XIX – на початку XX століть війн (Markov 2004d, 29). Він також доповів про часткову мобілізацію Османською імперією 40–45-річного немусульманського населення міста Одрин (Markov 2004d, 29). Крім того полковник довів до відома болгарського уряду і командування збройними силами, що головним лобістом проницького курсу Оттоманської Порти був один із лідерів молодотурок – військовий міністр Ісмаїл Енвер-паша, противником якого залишався спадкоємець престолу Мехмед Вагіддін, котрий наполегливо переконував султана не втручатися у війну (Markov 2004d, 28). Наступна його інформація стосувалася готовності Великої Британії вжити запобіжні заходи для захисту Османської імперії від російської і грецької агресії, а також вирішити зовнішньополітичні проблеми Стамбула. Лондон усіляко прагнув дискредитувати Німеччину в очах Порти, обіцяв підтримати останню в її прагненні повернути до свого складу низку спірних з Грецією островів Егейського моря та надати фінансову допомогу для викупу замовлених у Німеччині пароплавів (Markov 2004d, 29).

Наприкінці літа 1914 року болгарська правляча еліта ще не мала чіткого уявлення щодо того, чи буде Османська імперія брати участь у війні та який військово-політичний блок вона підтримає у разі втручання в глобальний збройний конфлікт. А от сумнівів з приводу того, що обидві країни тяжіли до союзу з Німеччиною і Австро-Угорщиною, залишалося все менше. Поступово наміри Порти ставали очевидними. Зрештою, 29 жовтня 1914 року було обнародовано маніфест султана Мехмеда V щодо вступу Османської імперії у Першу світову війну. В документі Царство Болгарія не згадувалося як потенційний союзник. Натомість, у ньому підкреслювалася необхідність захисту ісламу від британської, французької і російської експансії та відвоювання територій, що їх Порта втратила внаслідок тривалого воєнного протистояння зі своєю північною сусідкою (Markov 2004e, 32–33). Того ж дня дипломатичне представництво у Стамбулі відіслало перекладений болгарською мовою текст маніфесту в Софію.

19 листопада 1914 року в своєму черговому детальному повідомленні про політичну ситуацію в Османській імперії Теодор Марков виклав власні судження щодо оголошених султаном причин вступу держави у Першу світову війну, назвавши їх «невагомими» і «надуманими». Військовий аташе стверджував: «Висунуті Мехмедом V на адресу країн Антант звинувачення в агресивних намірах є фарсом, адже саме Османська імперія 29 жовтня 1914 року першою завдала воєнного удару по російських чорноморських портах» (Markov 2004f, 34–35). Також полковник рапортував, що проголошення у маніфесті джихаду («священної війни»), спричинило у всіх провінціях країни багатолюдні маніфестації, які подекуди переростали у погроми і пограбування християнського населення імперії. З точки зору Теодора Маркова, нагадуючи мусульманам про їхній обов'язок перед своїм халіфом, султан застосував «стереотипну» форму пропаганди, розраховуючи у такий спосіб консолідувати підданих, котрі сповідували іслам (Markov 2004f, 34). Втім, зазначав далі дипломат, подібні заходи не дали бажаного результату, адже серед мусульман не існувало конфесійної єдності – шійїти і сунїти регулярно конфліктували між собою. До того ж Оттоманську імперію роздирав арабський національний сепаратизм, центрами якого стали Мекка, Багдад і Каїр (Markov 2004f, 35). Той факт, що Османська імперія брала участь у війні проти «християн» в коаліції з іншими християнськими народами визначив практику призначення військово-службовців-немусульман тільки на некомандирські посади та переважно у тилову службу (Markov 2004f, 35). Як наслідок, доповнював полковник, друзі Лівану взагалі відмовилися брати участь у збройному протистоянні, оскільки не бажали воювати піч-о-пліч з німецькими й австро-угорськими католиками і протестантами, котрі відстоювали у Першій світовій війні далеко «не ісламські цінності», а місцеві улеми зажадали додаткових роз'яснень з приводу проголошення джихаду, адже теж звернули увагу на невідповідність участі держави у збройному конфлікті принципам «священної війни» (Markov 2004f, 36).

Одними із перших внутрішньополітичних заходів Порти після вступу країни у Першу світову війну, зазначав у своєму наступному рапорті військовий аташе, стали: конфіскація майна французьких, британських і російських шкіл, інтернатів та лікарень; націоналізація підприємств, залізниць, доків, власниками яких були представники країн, що належали до Антанти. При цьому всі зусилля дипломатії Сполучених Штатів Америки і Королівства Італія, спрямовані на запобігання вказаним вище крокам османської влади, виявилися марними (Markov 2004f, 38). Впливові політики Оттоманської імперії, за інформацією болгарського військового аташе, навіть організували у передмісті Стамбула – Сан-Стефано – руйнування храму-усипальні російських воїнів, які загинули у 1877–1878 роках під час війни, котра вкрай невдало завершилася для Порти (Markov 2004f, 38).

Тодор Марков засудив зазначені практики Османської імперії. На його думку, правлячим колам країни не варто було так чинити, адже за будь-якого результату війни Велика Британія, Франція і Росія не пробачать такого поведження зі своїми підданими, інституціями і пам'ятниками культури (Markov 2004f, 38).

Рапорт болгарського військово-дипломатичного представника закінчувався наведеним даних про чисельність та місця дислокації підрозділів османських збройних сил. При цьому вказана ним інформація не містила жодних конкретних характеристик армійських частин щодо їхньої належності до того чи іншого роду військ, виду і кількості озброєння тощо.

Таким чином, полковник Тодор Марков сформулював несхвальне ставлення до внутрішньополітичних заходів Порти. Він явно не вірив у міць османської зброї та у монолітність Оттоманської імперії. Офіцер відверто не розкривав свого ставлення до перспективи болгарсько-турецької співпраці, проте наведені ним факти свідчать про ненадійність Стамбула як військово-стратегічного партнера.

Наприкінці літа 1915 року дипломатія Німецької імперії активізувала зусилля із залучення Царства Болгарія на свою сторону. За її посередництва між Софією і Стамбулом знову розпочалися переговори. 24 серпня країни досягли порозуміння з усіх питань та уклали конвенцію. Договір був підписаний Портою під тиском Берліна, який з метою заохочення Софії змусив Османську імперію вказати в одному із пунктів конвенції зобов'язання поступитися Царству Болгарія у разі воєнного успіху частиною власних земель у Західній Фракії. У результаті, згідно з умовами угоди, під юрисдикцію царства мали перейти 2 тис. 588 км² території вздовж правого берега річки Мариця та смуга на її лівому прибережжі глибиною 2 км, у тому числі залізнична гілка Свиленград – Дедеагач (172,5 км), а також понад 160 населених пунктів, враховуючи околиці Адріанополя, місто Дімотіку, села Караагач, Кулелі Бургаз, Софлу, Трапезицю та інші (TDA RB а).

Після юридичного оформлення 10 вересня 1915 року двостороннього військово-політичного союзу між Болгарією і Портою** Тодор Марков надав Генеральному штабу болгарського війська більш точну інформацію стосовно кількості особового складу і місць дислокації підрозділів збройних сил Османської імперії. У документі вказувалися дані не лише про чисельність артилерійських, кавалерійських та інших частин, а й навіть про національний склад деяких родів військ (Markov 2004g, 41–56).

1 жовтня 1915 року було обнародовано маніфест царя Фердинанда I у зв'язку зі вступом країни у Першу світову війну. В цьому документі не містилося жодної згадки про Османську імперію. Натомість увага акцентувалася на необхідності відвоювання Македонії у ключового геополітичного противника – Королівства Сербія (Markov 2004h, 57). Того ж дня Царство Болгарія у складі Четверного союзу розпочало воєнні дії проти країн «Сердечної угоди» на балканських фронтах, де протистояло спочатку Королівству Сербія і Королівству Румунія, а з 29 червня 1917 року – ще й Королівству Греція. На той час Османська імперія вже воювала на восьми фронтах: кавказькому і перському (проти

** 22 грудня 1915 року договір було ратифіковано XVII Звичайними народними зборами. Військово-політичну співпрацю з Османською імперією підтримав навіть дехто з опозиційних депутатів. Після укладання Софійської конвенції у Болгарському царстві з'явилася перспектива досягати найбільших в історії розмірів своєї площі – 114 тис. 425 км².

російської армії), сирійсько-палестинському, південно-аравійському й іракському (проти британських військ), дарданелльському (проти британських і французьких збройних сил), галицькому і балканському (проти всіх країн Антанти і її союзників).

Щоб розвіяти сумніви щодо доцільності співпраці Царства Болгарія з Оттоманською Портою, начальник штабу збройних сил країни генерал Константин Жостов 4 жовтня 1915 року надіслав Тодору Маркову шифровану телеграму, в якій зазначалося, що Німецька імперія і Австро-Угорська монархія гарантують Софії територіальні компенсації за рахунок поступок Стамбула (Markov 2004i, 58–59). Згодом спокуслива перспектива коригування лінії державного кордону з Османською імперією популяризувалася кабінетом-міністрів Василя Радославова та проурядовими партіями у пропагандистських цілях. Розголошуючи можливість майбутнього примноження власних територій, влада намагалася продемонструвати громадськості країни перевагу обраного нею пронимецького зовнішньополітичного вектору. За переконаннями проурядових партій, болгарсько-турецький альянс повністю відповідав державним інтересам (Nov vek 1915). Представники ж опозиційних сил навпаки, вважали, що коаліція зі Стамбулом вкрай невідгідна Софії (Volva 1915). Однак після запровадження 10 вересня 1915 року військової цензури критично налаштовані по відношенню до Ради міністрів політичні сили втратили можливість агітувати за приєднання країни до Антанти, зазнавши переслідувань з боку чинної влади.

Отже, під час Першої світової війни Царство Болгарія і Османська імперія приєдналися до одного військово-політичного блоку. Втім, цей факт не варто розцінювати як результат взаємного прагнення Софії і Стамбула до зближення. Договірні відносини між країнами у вказаний період стали наслідком дипломатичних зусиль Німецької імперії, котра намагалася розширити число своїх союзників. Розсудливо зважаючи військовий потенціал Оттоманської Порти, Тодор Марков явно сумнівався у доцільності двосторонньої співпраці. Він постійно наголошував на внутрішніх проблемах Османської імперії та її неготовності до збройного протистояння.

Звертає на себе увагу ігнорування полковником низки резонансних подій в Османській імперії, пов'язаних із політикою геноциду Стамбула щодо вірмен. У рапортах і телеграмах болгарського військового аташе досліджуваного нами періоду не згадуються ані розмічення у трудових таборах упродовж лютого 1915 року 60 тисяч мобілізованих в армію представників цієї національності, ані арешти 24 квітня 1915 р. вірменської еліти у столиці імперії, ані постанова Меджлісу від 30 травня 1915 р. «Про депортацію підривних елементів». Враховуючі критичне налаштування Тодора Маркова щодо внутрішньої політики Порти, його неувага до зазначених вище фактів виглядає незрозумілою.

Полковник перебував на посаді військового аташе до жовтня 1916 року, а потім повернувся на службу в лавах збройних сил, залишивши по собі у Стамбулі незабутнє враження і добру пам'ять серед турецького дипломатичного корпусу і адміністрації (Istoriciska sgrada). Упродовж жовтня 1916 року – липня 1917 року він очолював штаб 1-ї армії, яка воювала на Македонському фронті, а потім командував 1-ю кавалерійською дивізією вже у званні генерал-майора.

Як відомо, для обох держав Перша світова війна завершилася відчутними поразками. Царству Болгарія не тільки не вдалося приєднати Македонію та повернути Добруджу, а й згідно з Нейським мирним договором від 27 листопада 1919 року довелося зазнати територіальних втрат у Західній Фракії і на спільному кордоні з Королівством Сербів, Хорватів і Словенців та сплатити контрибуцію у розмірі 2 млрд 250 млн золотих франків (TDA RB b). Османська імперія ж розпалася, зберігши під своїм контролем, відповідно до Севрської угоди*** від 10 серпня 1920 року, лише північну частину півострова Мала Азія (Potyemkin 1945).

*** Фактично так і не вступила в силу через відмову створених у квітні 1920 р. Великих національних зборів Туреччини та султана Мехмеда VI ратифікувати договір, котрий де-юре повністю втратив чинність після перегляду його умов на Лозанській конференції 1922–1923 рр., під час засідань якої новою угодою було визначено нинішні кордони держави.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Volya 1914. 14 fevruari, 14 april, 11 iuni, 20 iuni. (In Bulgarian).
Воля 1914. 14 февруари, 14 април, 11 юни, 20 юни.
Volya 1914. 30 iuli, 7 septemvri, 1 noemvri. (In Bulgarian).
Воля 1914. 30 юли, 7 септември, 1 ноември.
Milanova, A. 2011. Politika na imperia, diplomatsia na respublika: Osmanskata imperia i Respublika Turtsia v golemite evropeyski i svetovni konflikti (1853–1945). *Istoria*, № 1, s. 26–46. (In Bulgarian).
Миланова, А. 2011. Политика на империя, дипломатия на република: Османската империя и Република Турция в големите европейски и световни конфликти (1853–1945). *История*, № 1, с. 26–46.
Mykolenko, D. 2017. Strasti za Stambolovy`m: bolgarske derzhavotvorenniya u 1895–1920 rokakh. Kharkiv: XNU imeni V. N. Karazina. (In Ukrainian).
Миколенко, Д. 2017. Страсти за Стамболовим: българське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
Markov, T. 2004a. Lichno poveritelen raport № 132 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia po povod eventualnite pozitsii na Bulgaria, Turtsia i drugite balkanski darzhavi v badeshtata svetovna voyna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 19–24. (In Bulgarian).
Лично поверителен рапорт № 132 от българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия по повод евентуалните позиции на България, Турция и другите балкански държави в бъдещата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 19–24.
Markov, T. 2004b. Shifrovana barza telegramma № 133 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do ministar-predsedatelya d-r Vasil Radoslavov s izvestie za obyavene obshta mobilizatsia na Turската armia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 25. (In Bulgarian).
Шифрована бърза телеграма № 133 от българския военен аташе в Цариград до министър-председателя д-р Васил Радославов с известие за обявене обща мобилизация на Турската армия. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 25.
Markov, T. 2004c. Dogovor za sayuz i priyatelstvo mezhdu Bulgaria i Osmanskata imperia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 26–34. (In Bulgarian).
Договор за съюз и приятелство между България и Османската империя. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 26–34.
Markov, T. 2004d. Taen raport № 178 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia za razvoya na politicheskite sabitia v Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 28–34. (In Bulgarian).
Таен рапорт № 178 от българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия за развоя на политическите събития в Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 28–34.
Markov, T. 2004e. Imperatorski manifest za namesa na Turtsia v Parvata svetovna voyna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 30–33. (In Bulgarian).
Императорски манифест за намеса на Турция в Първата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 30–33.
Markov, T. 2004f. Iz taen raport № 246 na balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia s izvestia za politicheskia i voennia zhivot v Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 34–40. (In Bulgarian).
Из таен рапорт № 246 на българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия с известия за политическия и военния живот в Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 34–40.
TDA RB a. Tsentralen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria, f. 173k «Narodno sabranie», op. 1, a.e. 844. (In Bulgarian).
Централен държавен архив на Република България, ф. 173к „Народно събрание“, оп. 1, а.е. 844.
Markov, T. 2004g. Poveritelen byuletin № 4 na Shtaba na Deystvashtata balgarska armia za sastoyanieto na Turската armia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 41–56. (In Bulgarian).
Поверителен бюлетин № 4 на Щаба на Действащата българска армия за състоянието на Турската армия. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 41–56.

Markov, T. 2004h. Manifest na tsar Ferdinand I za vavlichane na Bulgaria v Parvata svetovna vojna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna vojna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 57–58. (In Bulgarian).

Манифест на цар Фердинанд I за въвличане на България в Първата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 57–58.

Markov, T. 2004i. Shifrovana telegrama № 428 ot nachalynik-shtaba na Deystvashtata armia za balgarskia voenen atashe v Tsarigrad s izvestie, che e poiskana podkrepata na Germania i Avstro-Ungaria za iziskvaniyata na Bulgaria, predstaveni kam Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna vojna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 58–59. (In Bulgarian).

Шифрована телеграма № 428 от началник-щаб на Действащата армия до българския военен аташе в Цариград с известие, че е поискана подкрепата на Германия и Австро-Унгария за изискванията на България, представени към Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 58–59.

Nov vek 1915, 3 septemvri. (In Bulgarian).

Нов век 1915, 3 септември.

Volya 1915, 8 septemvri. (In Bulgarian).

Воля 1915, 8 септември.

Istorighka sgrada. Istorighka sgrada v Hicarya e porugana i ebrechena na pazruha. URL: <https://www.24chasa.bg/novini/article/5773302>. (In Bulgarian).

Историчка сграда в Хисаря е поругана и ебречена на разруха. URL: <https://www.24chasa.bg/novini/article/5773302>.

TDA RB b. Tsentralen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria, f. 284k «Ministerski savet», op. 2, a.e. 218. (In Bulgarian).

Централен държавен архив на Република България, ф. 284к „Министерски съвет“, оп. 2, а.е. 218.

Potyemkin, V. 1945. Istoria diplomatii: Diplomatiya v period podgotovki Vtoroy mirovoy voyni (1919–1939 gg.) / Pod red. V. P. Potyemkina. T. 3. Moskva–Leningrad: Gospolitizdat, 1945. (In Bulgarian).
История дипломатии: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Под ред. В. П. Потёмкина. Т. 3. Москва–Ленинград: Госполитиздат, 1945.

Дата подання статті до редакції 19.08.2020 р.